

СУБ'ЄКТИВНЕ СПРИЙНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ: ДОСВІД МІЖНАРОДНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТЕНДЕНЦІЇ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано зміст, емпіричні показники, причини і наслідки суб'єктивної соціальної мобільності за результатами міжнародного порівняльного дослідження ISSP 1999 року, а також викладено основні аналітичні результати вивчення суб'єктивної соціальної мобільності в українському суспільстві за даними дослідження ISSP 2009 року. Важливий вплив на суб'єктивну соціальну мобільність здійснює реальна міжгенераційна соціальна мобільність, проте інші чинники (вік, досвід керівництва, місце проживання, рівень освіти тощо) також мають значення. Суб'єктивна соціальна мобільність здатна самостійно впливати на дотичні до соціальної нерівності ставлення і оцінки.

Ключові слова: суб'єктивна соціальна мобільність, міжгенераційна соціальна мобільність, гендерні відмінності.

У сучасній соціології важливість дослідження соціальної мобільності як однієї з найсуттєвіших складових перебігу і наслідків соціально-стратифікаційних процесів є загально визнаною. Вже не одне покоління соціологів присвятило свою дослідницьку діяльність виявленню основних тенденцій різних типів соціальної мобільності, їхніх причин і наслідків як в межах окремих суспільств, так і у перспективі міжнародних порівнянь. Зазвичай об'єктом детального емпіричного аналізу стає міжгенераційна соціально-класова й освітня мобільність, дані щодо якої уможливають оцінку глибини стратифікованості суспільства, часових змін стабільності, зростання чи зменшення рівності/нерівності можливостей, а також використовуються для опрацювання і втілення певних заходів соціальної політики у розвинених демократичних країнах. Ідеться про ті види соціальної мобільності, які умовно можна вважати об'єктивними, досліджуваними на підставі порівняння об'єктивних соціально-статусних, класових і освітніх характеристик респондентів і їхніх батьків.

Значно менше уваги в соціології приділялося дослідженню суб'єктивної соціальної мобільності, уявленню індивідів про те, наскільки характеристики їхнього статусу зайнятості у дорослому віці різняться, порівняно зі статусами їхніх батьків. На важливості доповнення соціально-стратифікаційних досліджень таким суб'єктивним аспектом соціальної мобільності наголошується не лише тому, що це розширює наші знання про процеси соціальної мобільності загалом. Дослідники припускають, що добре ві-

домі й емпірично підтверджені впливи соціальної мобільності на ставлення і поведінку індивідів опосередковуються їхнім суб'єктивним сприйняттям руху в межах соціальної структури, вірою в те, що вони насправді здійснили висхідний чи низхідний рух, порівняно з батьками. У повсякденній свідомості в основі таких уявлень зазвичай лежить упевненість, що діти живуть краще чи гірше, ніж батьки, досягли більшого чи меншого, порівняно з ними. Раніше припускали, що реальна соціальна мобільність цілковито визначає суб'єктивне сприйняття індивідами мобільності та відповідним чином впливає на їхні ставлення і поведінку. Як виявилося, про що йтиметься нижче, суб'єктивна соціальна мобільність дійсно ґрунтується насамперед на реально здійсненій міжгенераційній мобільності, проте зазнає суттєвого впливу з боку низки інших чинників, а також може виявляти себе як незалежний чинник впливу на інші дотичні до соціальної нерівності ставлення й оцінки.

У вітчизняній соціології явище суб'єктивної соціальної мобільності не досліджувалося і не аналізувалося. Заповненню цієї прогалини слугує пропонована стаття, яка має на меті розкриття змісту, емпіричних показників, причин і наслідків суб'єктивної соціальної мобільності за результатами міжнародного порівняльного дослідження 1999 року, а також виклад основних аналітичних результатів вивчення суб'єктивної соціальної мобільності в українському суспільстві, вперше здійсненого 2009 року в межах міжнародного дослідницького проекту щодо соціальної нерівності.

У 1984 році дослідники кількох університетів започаткували Програму міжнародного соціального дослідження (ISSP – International Social Survey Programme) як щорічну програму здійснення присвячених певній тематиці порівняльних емпіричних соціальних опитувань у країнах, які виявили бажання до неї приєднатися. Періодично, у 1987, 1992, 1999 і 2009 роках основною темою дослідницької програми ISSP обирали соціальну нерівність, а відповідний модуль становив основу опитувальника. Україна приєдналася до програми ISSP лише у 2008 році.

Серед низки запитань щодо різних аспектів соціальної нерівності опитувальник дослідження містив запитання, відповіді на яке уможливили порівняльний аналіз суб'єктивної соціальної мобільності. Вперше це було здійснено за результатами дослідження 1999 року. Американські соціологи С. Келлі та К. Келлі на підставі даних щодо 30 країн виявили та описали основні чинники та деякі наслідки суб'єктивної соціальної мобільності [1], про що йтиметься нижче.

Суб'єктивна соціальна мобільність вимірювалася за відповідями на запитання, у якому респондентам пропонували порівняти їхню поточну роботу чи останнє місце роботи з тією, яку мав батько, коли опитаним було 14–15–16 років, та визначити, чи статус їхньої роботи є (був) значно вищим, вищим, таким самим, нижчим чи значно нижчим, аніж у батька (дослівно запитання з опитувальника 2009 року наведено у таблиці 2). Кожній із п'яти відповідей надано певний бал із рівномірними інтервалами на шкалі від 0 до 100: значно вищий статус – 100 балів, вищий – 75, такий самий – 50, нижчий – 25, значно нижчий – 0 балів, що уможливило обрахування середнього значення суб'єктивної соціальної мобільності загалом для 30 країн та для кожної країни окремо в межах 100 балів.

Результати міжнаціонального порівняльного дослідження суб'єктивної соціальної мобільності

Середнє значення суб'єктивної соціальної мобільності для 30 країн разом у 1999 році становило 57 балів зі 100, коливаючись від 65 до 37 балів (див. таблицю 1). У 29 країнах оцінка суб'єктивної мобільності перебувала в інтервалі від 50 (такий самий статус роботи, як у батьків) до 65 (помірна висхідна мобільність). Найбільшою мірою сприйняття власної статусної належності як дещо вищої, аніж у батьків, притаманне мешканцям Португалії, Кіпру, Іспанії, Бразилії. Єдиним несподіваним для дослідників винятком стала Японія, для якої середнє значення суб'єктивної соціальної мобільності становило лише 37 балів. Це означає, що японці переважно схильні оцінювати власні статуси зайнятості як

нижчі за батьківські. Оскільки Японія була єдиною азійською країною серед 30-ти, дослідники лише припускають, що така різниця відмінності може пояснюватися притаманними лише їй особливими подіями й обставинами, або ж зумовлюватися більш загальними соціально-культурними відмінностями між азійськими і західними країнами.

Таблиця 1. Суб'єктивна соціальна мобільність у 30 країнах, 1999 рік*

Країна	Середнє значення	N
Португалія	65	1012
Кіпр	64	828
Іспанія	63	1025
Бразилія	63	1633
Франція	62	1736
Австралія	61	1544
Північна Ірландія	60	671
Ізраїль	60	1065
Болгарія	60	955
Швейцарія	59	1140
Польща	58	977
США	58	1082
Австрія	58	895
Східна Німеччина	57	441
Угорщина	57	1082
Британія	57	714
Канада	56	931
Нідерланди	56	1515
Нова Зеландія	56	1028
Західна Німеччина	56	776
Словаччина	56	880
Норвегія	56	1184
Словенія	55	864
Латвія	55	912
Росія	54	1167
Чеська Республіка	54	1582
Філіппіни	54	990
Швеція	54	1050
Чилі	50	1134
Японія	37	878

* Джерело: [1, р. 113].

Серед основних чинників впливу на суб'єктивну соціальну мобільність, виявлених за допомогою регресійного аналізу, чільне місце, як і варто було очікувати, посідає реальна міжгенераційна соціальна мобільність (стандартизований коефіцієнт становить 0, 27) [1, р. 114]. Це означає, що індивіди, які здійснили висхідну соціальну мобільність, порівняно з батьками, схильні певною мірою саме так і оцінювати власні досягнення. Порівняно менший, але статистично значущий вплив на суб'єктивну соціальну мобільність у 30 країнах загалом виявили такі чинники, як освіта батьків, освіта респондентів, сімейний дохід, досвід керівництва ро-

ботою інших людей, зростання ВВП у країні на момент опитування, порівняно з часом, коли респондент був/була у підлітковому віці. Також значущою виявилася гендерна належність, оскільки чоловіки оцінювали здійснену мобільність дещо вище, ніж жінки. Проте детальніший порівняльний аналіз із виокремленням трьох типів країн (англомовних, західноєвропейських та посткомуністичних) виявив, що в посткомуністичних країнах гендерна належність жодним чином не впливала на суб'єктивну мобільність. Це вважається ймовірним наслідком успішності зусиль комуністичних урядів щодо зменшення гендерних відмінностей. Наявність власного бізнесу і сімейний статус опитаних загалом не впливали на сприйняття соціальної мобільності. Аналіз гендерних відмінностей виявив, що у 30 країнах вплив більшості вказаних чинників є подібним для чоловіків і жінок, за винятком зростання ВВП, яке жодним чином не позначалося на суб'єктивній соціальній мобільності жінок.

Що ж до наслідків суб'єктивної соціальної мобільності, то дослідники висунули припущення про можливий вплив останньої як незалежної змінної на відповіді опитаних щодо окремих допитих до соціальної нерівності питань. Припущення цілковито підтвердилося, оскільки суб'єктивна соціальна мобільність виявилася статистично значущим чинником впливу на суб'єктивну соціально-класову належність, а також на оцінку респондентами власної заробітної плати як справедливої/несправедливої та оцінку оплати, яку вони насправді заслуговують.

Суб'єктивна соціальна мобільність в Україні. Тенденції соціально-демографічних відмінностей

Україна приєдналася до дослідницького проекту ISSP 2008 року, наступного року вперше взявши участь у порівняльному дослідженні соціальної нерівності, яке значною мірою ґрунтувалося на попередньому дослідженні 1999 року. Як і тоді, опитувальник містив запитання щодо сприйняття індивідами власної соціальної мобільності порівняно з батьками. В Україні розробку методології збору інформації та вибірки цього дослідження, проведення польового етапу дослідження та первинну обробку даних здійснив Київський міжнародний інститут соціології. Загальна кількість опитаних за випадковою вибіркою становить 2012 респондентів, які за всіма основними соціально-демографічними ознаками представляють доросле населення країни старше 18 років.

Для виявлення і опису основних тенденцій та чинників суб'єктивного сприйняття соціальної мобільності в українському суспільстві авторка

вважає доречним аналізувати відповіді лише тих респондентів, яким на момент опитування виповнилося не менше 30 років. Це зумовлюється тим, що у змісті відповідного запитання закладено необхідність порівняння свого статусу зі статусом батька, коли індивіду було 14–15–16 років, а батькові, відповідно, щонайменше 35–40. Отже, у підвибірку для аналізу тенденцій суб'єктивної соціальної мобільності потрапили 1565 респондентів віком від 30 років, з яких 1339 відповіли на дослівно наведене у таблиці 2 запитання. Середнє значення оцінки суб'єктивної мобільності для цієї підвибірки становить 54 бали (для всіх респондентів від 18 років – 53 бали). Отже, загалом українці вважають, що статус їхньої роботи ледь-ледь перевищує статус роботи батьків. Детальний розподіл оцінок подано у таблиці 2. Лише один відсоток становить різниця між кількістю індивідів, які максимально високо оцінили статус своєї роботи, порівняно з батьком (9 %) та максимально низько (8 %). Близько третини вважають свій статус не значно, але вищим (30 %). Ще приблизно третина оцінює як однаковий (35 %), і майже кожен п'ятий (18 %) вважає статус власної зайнятості нижчим, ніж у батька. Отже, переважна більшість респондентів бачать свої заняття як статусно однакові з батьківськими або ж помірно вищі чи нижчі.

Таблиця 2. Розподіл оцінок суб'єктивної мобільності в Україні, 2009 рік

Тепер питання щодо Вашої роботи (чи останнього місяця роботи, якщо Ви тимчасово не працюєте). Якщо порівняти Вашу роботу з тією, яку мав Ваш батько, коли Вам було 14–15–16 років, то, на Вашу думку, статус Вашої роботи є (чи був)...		
	Відсоток	Бали
Значно вищим, ніж у батька	9	100
Вищим	30	75
Таким же	35	50
Нижчим	18	25
Значно нижчим	8	0
Разом	100	
N	1339	
Середнє (зі 100)	54	

Основні тенденції соціально-демографічних відмінностей щодо суб'єктивного сприйняття соціальної мобільності виявилися такими (див. таблицю 3). Середня оцінка чоловіками суб'єктивної мобільності лише на два бали перевищує відповідну для жінок, і не виключено, що регресійний аналіз даних підтвердить один із вказаних висновків попереднього порівняльного дослідження: в посткомуністичних країнах гендерна належність не впливає на суб'єктивну соціальну мобільність, що є наслідком успішності зусиль комуністичних урядів щодо зменшення гендерних відмінностей і нерівностей.

Загальна тенденція диференціації за віком така, що чим старша вікова когорта, тим більше значення середніх. Представники двох наймолодших вікових когорт (30–39 і 40–49 років) однаково найнижче оцінюють свої статуси порівняно з батьками (51 бал, дуже близький до загальної оцінки «такий самий статус, як у батька»), а респонденти віком за 70 років схильні власні статуси зайнятості оцінювати незначно, але вище, ніж у батьків (59 балів). Очевидно, така тенденція відбиває цілком реальні соціально-структурні зміни в українському суспільстві від кінця першої третини минулого століття до початку нинішнього, як-от перетворення суспільства з аграрного на індустріальне й урбанізоване з відповідними змінами у структурі зайнятості, попиті на кваліфіковану й висококваліфіковану робочу силу як у сфері фізичної, так і розумової праці, поступове визнання здобуття певних освітніх рівнів як загальнообов'язкових, певні практики здобуття освіти та кар'єрного просування для вихідців із різних класів тощо. Для представників двох наймолодших вікових когорт суттєве значення може мати те, що їхні батьки вже належали до значною мірою урбанізованого й освіченого радянського покоління індустріального суспільства, і діти значно частіше відтворювали, аніж перевищували батьківські позиції, а також те, що важливі життєві процеси для цих індивідів (здобуття освіти, перехід і статуси зайнятості на ринку праці тощо) збіглися з кризовими політичними, економічними і соціально-структурними перетвореннями соціалістичної України як частини СРСР на Україну капіталістичну.

Вказані у таблиці 3 значення середніх величин для перших трьох вікових когорт (від 30 до 59 років) є саме такими і для чоловіків, і для жінок. Тобто гендерних відмінностей в оцінках суб'єктивної мобільності серед належних до цих вікових категорій не спостерігається, хоча йдеться, нагадаємо, про порівняння і синами, і доньками статусу своєї роботи зі статусом батька. Як сфера професійної освіти, так і ринок праці були і залишаються гендерно сегрегованими. Усі галузі економічної діяльності характеризуються певним співвідношенням зайнятих там чоловіків і жінок із переважанням чоловіків чи переважанням жінок, або як змішані. Добре відомо, що на вищі рівні професійних і бюрократичних ієрархій в українському суспільстві значно частіше потрапляють чоловіки, аніж жінки. Порівняно з синами, освітні й трудові траєкторії дочок значною мірою різняться від батьківських. Проте, незважаючи на такі обставини, чоловіки і жінки молодших вікових когорт однаково сприймають власну соціальну мобільність. Гендерні відмінності оцінок мобільності спостерігаються лише серед найстарших вікових категорій. Оцін-

ка жінок 60–69 років навіть дещо менша, аніж попередньої когорти (52 бали), і тільки жінки 70-ти років і старші порівняно вище оцінюють свої статуси (57 балів). Натомість серед чоловіків зберігається чітка тенденція зростання оцінок зі збільшенням віку: для когорти 60–69 років середнє значення становить 62 бали, а більше 70 років – 65 балів.

Таблиця 3. Диференціація значень суб'єктивної мобільності за соціально-демографічними показниками

	Середнє значення	N
<i>Гендер</i>		
Чоловіки	55	598
Жінки	53	741
<i>Вікова когорта</i>		
30–39 років	51	325
40–49 років	51	350
50–59 років	53	250
60–69 років	56	228
70 і більше років	59	187
<i>Рівень освіти</i>		
Початкова	51	31
Неповна середня	55	130
Повна середня	47	243
Професійно-технічна на базі повної середньої	49	241
Неповна вища (середня спеціальна)	55	374
Базова і повна вища	61	317
<i>Тип поселення</i>		
Місто	52	887
Село	56	452
<i>Регіон проживання</i>		
Західний	57	310
Центральний	57	373
Південний	51	346
Східний	51	310

На відміну від віку, за рівнем освіти не спостерігається загальної тенденції – чим вищий рівень, тим більше значення оцінки суб'єктивної мобільності. Однак саме вік є цьому причиною. Респонденти, які здобули лише початкову і неповну середню освіту, вище оцінюють свої статуси, порівняно з батьківськими, аніж ті, чий освітні здобутки завершилися з одержанням атестата про повну середню, а також професійно-технічну освіту. Проте саме ці респонденти переважно й належать до двох найстарших вікових когорт. Серед їхніх батьків, а це перша третина ХХ століття, цілком імовірно були такі, що взагалі не навчалися у школі або ж не здобули початкової чи неповної середньої освіти, займаючись переважно некваліфікованою фізичною працею у сільському господарстві чи промисловості. Тому не дивно, що навіть здобуття неповної середньої освіти, не кажучи вже про вищі рівні, умож-

лишувало набуття якісно інших, порівняно з батьківськими, статусів зайнятості. Про певну тенденцію збільшення значень оцінок суб'єктивної мобільності з підвищенням рівня освіти можемо говорити, починаючи від рівня повної загальної середньої, а також на її базі професійно-технічної освіти. Привертає увагу те, що оцінки респондентів із такими рівнями освіти дещо опускаються за межу 50 балів, коли статуси визнаються рівними статусам батьків. Як і варто було очікувати, володарі дипломів про повну вищу освіту загалом вважають, що їм найбільшою мірою вдалося перевищити статусні досягнення батьків.

Дещо несподіваною виявилася диференціація середніх значень суб'єктивної мобільності за типом поселення. Загалом сільські мешканці вище оцінюють свої статуси зайнятості, порівняно з батьками, аніж мешканці міст. Вікова структура сільського і міського населення досить подібна, за винятком більшої частки молодих (30–39 років) серед містян. Проте селяни усіх вікових категорій, окрім 40–49-літніх, схильні вище оцінювати здійснену ними мобільність, аніж їхні міські однолітки.

Мешканці західного і центрального регіонів країни соціальну дистанцію між їхніми і батьківськими статусами зайнятості вважають більшою, аніж мешканці південного і східного регіонів. Зумовленість цього низкою регіональних соціальних відмінностей імовірна, але потребує подальшого детального аналізу, що не належить до завдань цієї статті.

Чинники впливу на суб'єктивну мобільність

Для аналізу чинників впливу на суб'єктивну мобільність із наявного масиву даних ISSP 2009 року було обрано такі незалежні змінні: реальна міжгенераційна соціальна мобільність, освіта, дохід, досвід керівництва підлеглими, тип поселення, вік і гендер.

Професійний статус респондентів та їхніх батьків у масиві даних ISSP визначали за чотиризначним кодом загальновідомого у соціології міжнародного класифікатора занять ISCO-88. Ці коди було перекодовано за шкалою класифікації занять Д. Треймана (відповідний синтаксис для програми SPSS доступний на персональній сторінці в Інтернеті нідерландського дослідника Г. Ганзбума). Значення індексів шкали Д. Треймана коливаються від 0 для занять некваліфікованої фізичної праці у сільському господарстві до 100 для занять висококваліфікованої розумової праці. Реальну міжгенераційну соціальну мобільність вимірювали як різницю між значенням індексу заняття респондента та його/її батька.

Освіту респондента визначали не за дискретними освітніми рівнями, а за загальною кількістю років навчання. Дохід респондента вимірювали як логарифм від вказаної під час опитування суми. Досвід керівництва підлеглими визначали за відповіддю на запитання, чи доводилося респонденту на основній роботі керувати співробітниками та відповідати за їхню роботу. Одиницею позначали респондентів із наявністю досвіду керівництва іншими, а 0 (референтна категорія) – тих, хто такого досвіду не мали. Тип поселення: місто – 1 чи село – 0. Змінною віку респондента слугувала кількість прожитих років. Гендерну належність визначали як 0 для референтної категорії жінок та 1 для чоловіків.

Як і за результатами міжнародного порівняльного дослідження 1999 року серед 30 країн, в Україні найбільший вплив на суб'єктивну мобільність чинить реальна міжгенераційна соціальна мобільність зі значенням стандартизованого коефіцієнта 0,324 (див. таблицю 4, всі статистично значущі коефіцієнти тут і далі виділено напівжирним шрифтом).

Таблиця 4. Чинники впливу на суб'єктивну соціальну мобільність. Регресійний аналіз. Усі респонденти, N = 1339

Незалежні змінні	Стандартизований коефіцієнт Beta	Статистична значущість
Міжгенераційна соціальна мобільність	0,324	0,000
Вік	0,105	0,004
Досвід керівництва	0,079	0,027
Тип поселення: місто/село	-0,075	0,028
Освіта (кількість років навчання)	0,051	0,200
Гендер	0,045	0,196
Дохід	0,035	0,349

Окрім міжгенераційної соціальної мобільності слабший, але статистично значущий вплив на суб'єктивну мобільність чинять ще три незалежні змінні: вік (стандартизований коефіцієнт 0,105), досвід керівництва (0,079) та тип поселення (-0,075). Отже, індивіди старшого віку сприймають соціальну дистанцію між ними і батьками як дещо більшу, аніж їхні молодші співгромадяни. Так само наявність досвіду керівництва додає впевненості у тому, що статуси батьків досягнуті й перевершені. Власні статуси, порівняно з батьківськими, загалом оцінюють дещо вище селяни, аніж міські мешканці.

Інші чинники (освіта (кількість років навчання), дохід і гендерна належність) не виявили статистично значущого впливу на суб'єктивну соціальну мобільність, коли аналізуються відповіді усіх респондентів разом.

Незначущість чинника гендерної належності загалом ще не означає, що немає будь-яких відмінностей у сприйнятті суб'єктивної соціальної мобільності чоловіками і жінками, зокрема щодо впливу різних незалежних змінних, їхнього переліку та величини. Гендерна нерівність на ринку праці, вертикальна і горизонтальна гендерна сегрегація останнього є типовими явищами для українського суспільства. Місця зайнятості з усіма статусними характеристиками мають певні відтінки гендерного забарвлення від нейтрально-однакового до законодавчої заборони певних видів занять для жінок чи більш м'якої форми традиційного сприйняття галузей діяльності і посад як переважно чоловічих/жіночих із відповідною орієнтацією на це дітей у процесі виховання. До того ж, як уже зазначалося, у дослідженні йдеться про порівняння статусів зайнятості усіх респондентів зі статусом батька, що у випадку доньок означає гендерно різнорідне порівняння.

Припущення про суттєві відмінності впливу конкретних незалежних змінних на суб'єктивну соціальну мобільність, якщо розглядати чоловіків і жінок окремо, загалом підтвердилося. Найвпливовішим чинником для представників обох гендерів залишається реальна міжгенераційна соціальна мобільність, хоча для чоловіків відповідне значення стандартизованого коефіцієнта більше (0,352), ніж для жінок (0,298) (див. таблицю 5). Цей чинник виявився не лише найважливішим, а й єдиним спільним. На сприйняття соціальної мобільності чоловіками також статистично значуще впливає вік. Наближаються, але не досягають статистичної значущості ще дві незалежні змінні: досвід керівництва та дохід. На сприйняття соціальної мобільності жінками значуще впливає окрім реальної мобільності лише освіта (кількість років навчання). Отже, загальний (таблиця 4) ефект впливу на суб'єктивну соціальну мобільність досвіду керівництва і типу поселення виявляється, лише якщо аналізувати відповіді чоловіків і жінок разом, і навпаки, такий підхід нівелює вплив освіти, характерний для жінок.

На що впливає суб'єктивна мобільність

Як зазначено вище, за даними попереднього міжнародного дослідницького проекту ISSP 1999 року, підтвердилося припущення про те, що суб'єктивна соціальна мобільність як незалежна змінна впливає на сприйняття індивідами свого місця в межах суспільної ієрархії та оцінку справедливості/несправедливості заробітної плати. Для подібного аналізу щодо можливого впливу суб'єктивної соціальної мобільності в українському суспільстві за даними масиву ISSP

2009 року було обрано три змінні, які прямо чи опосередковано стосуються нерівності та класової належності. Перша змінна – це розташування індивідом себе на щаблях суспільної ієрархії, тобто на умовній драбині, де 10 позначає найвище становище, а 1 – найнижче. Друга змінна – це класова самоідентифікація, віднесення індивідом себе до одного з зазначених у запитанні класів: нижчого, робітничого, нижнього середнього, середнього, вищого середнього та вищого. Третя змінна стосується оцінки заробітної плати як справедливої і ґрунтується на запитанні: «Чи вважаєте Ви свою заробітну плату справедливою? Питання не в тому, скільки б Ви хотіли заробляти, ми запитуємо, що Ви відчуваєте – чи відповідає оплата праці Вашій кваліфікації та зусиллям, що Ви докладаете на роботі? Якщо зараз Ви тимчасово не працюєте, то, будь ласка, оцініть зарплатню на попередньому місці роботи». Відповідь обиралася серед таких альтернатив: оплата значно менша кваліфікації та зусиль, трохи менша, відповідає, оплата праці справедлива, трохи більша, ніж я заслуговую та набагато більша, ніж я заслуговую. Для регресійного аналізу значення вказаних змінних вимірювалося від 0 до 100, де 0 відповідали найнижчі значення (перший щабель на драбині суспільної ієрархії, нижчий клас та оцінка заробітної плати як значно меншої кваліфікації та зусиль), а 100 балам – найвищі значення змінних (десятий щабель на драбині суспільної ієрархії, вищий середній та вищий класи, оцінка заробітної плати як набагато більшої, ніж заслуговую).

Респонденти, які вважають, що здійснили соціальну мобільність, порівняно з батьками, схильні вище розташовувати себе на щаблях соціальної ієрархії (стандартизований коефіцієнт 0,091) (див. таблицю 6). Характерно, що реальна міжгенераційна соціальна мобільність такого впливу не має. На таку тенденцію звернули увагу дослідники, аналізуючи попередні дані 1999 року для 30 країн, пояснюючи це тим, що відмінність статусної належності має значення лише тоді, коли індивіди це чітко усвідомлюють [1, р. 118]. Порівняно з суб'єктивною мобільністю, на розташування на щаблях суспільної ієрархії більше впливають такі чинники, як дохід, вік (чим менший, тим вище розташування) та тип поселення (містяни бачать себе дещо вище, аніж селяни).

Хоча визначення індивідами місця на щаблях суспільної ієрархії та визначення класу належності здаються змістовно близькими, ці змінні суттєво різняться за чинниками впливу. Суб'єктивна соціальна мобільність не має значення для соціально-класової самоідентифікації, так само як вік і тип поселення, важливі для вибору місця на соціальній драбині. Єдиним спіль-

Таблиця 5. Чинники впливу на суб'єктивну соціальну мобільність. Регресійний аналіз. Чоловіки, N = 598. Жінки, N = 741

Незалежні змінні	Чоловіки		Жінки	
	Стандартизований коефіцієнт Beta	Статистична значущість	Стандартизований коефіцієнт Beta	Статистична значущість
Міжгенераційна соціальна мобільність	0,352	0,000	0,298	0,000
Вік	0,161	0,003	0,072	0,143
Досвід керівництва	0,099	0,073	0,067	0,153
Тип поселення: місто/село	-0,080	0,123	-0,077	0,087
Освіта (кількість років навчання)	-0,036	0,531	0,117	0,032
Дохід	0,100	0,074	-0,024	0,599

Таблиця 6. Суб'єктивна соціальна мобільність серед чинників впливу на розташування на шаблях суспільної ієрархії, суб'єктивний соціальний клас та оцінку заробітної плати як справедливої. Регресійний аналіз. Усі респонденти, N = 1339

Незалежні змінні	Розташування на шаблях суспільної ієрархії		Суб'єктивний соціальний клас		Оцінка заробітної плати як справедливої	
	Стандартизований коефіцієнт Beta	Статистична значущість	Стандартизований коефіцієнт Beta	Статистична значущість	Стандартизований коефіцієнт Beta	Статистична значущість
Суб'єктивна соціальна мобільність	0,091	0,013	0,051	0,143	0,014	0,718
Міжгенераційна соціальна мобільність	-0,047	0,225	0,042	0,251	0,036	0,380
Вік	-0,170	0,000	-0,048	0,175	0,067	0,095
Досвід керівництва	0,047	0,204	0,104	0,003	0,013	0,746
Тип поселення: місто/село	0,093	0,008	0,045	0,171	0,008	0,833
Освіта (кількість років навчання)	0,063	0,118	0,288	0,000	-0,435	0,664
Гендер	-0,001	0,979	-0,075	0,026	-0,016	0,678
Дохід	0,176	0,000	0,160	0,000	0,013	0,746

ним для обох залежних змінних чинником впливу виявився дохід. Проте важливішим для класової самоідентифікації є рівень освіти індивіда (кількість років навчання). Також має значення наявність досвіду керівництва та гендерна належність (жінки дещо частіше вважають себе належними до порівняно вищих класів).

Суб'єктивна соціальна мобільність, як і жоден інший наведений у таблиці 6 чинник, не має ніякого значення для оцінки заробітної плати як справедливої чи не відповідної кваліфікації і зусиллям. Це зумовлюється тим, що переважна більшість опитаних (85 %) різного віку, рівня освіти, місця проживання, статусів зайнятості, гендерної належності тощо вважають, що оплата їхньої праці значно чи трохи менша, аніж наявна кваліфікація та докладені зусилля.

Таким чином, поряд із традиційними «об'єктивними» мобільностями, як-от насамперед соціально-класова та освітня, дослідницяка увага сучасних соціологів поширилася на суб'єктивне сприйняття соціальної мобільності, яке,

хоча й зумовлене насамперед реальною міжгенераційною соціальною мобільністю, виявилось залежним від низки інших чинників, а також здатним чинити незалежний вплив на інші дотичні до соціальної нерівності ставлення й оцінки. Тому цілком доречною видається пропозиція зважати на суб'єктивну соціальну мобільність, досліджуючи мобільність «об'єктивну», оскільки таке поєднання сприятиме глибшому розумінню того, як саме соціальна мобільність впливає на різноманітні орієнтації, ставлення та поведінку індивідів.

Перший для вітчизняної соціології досвід дослідження суб'єктивної соціальної мобільності виявив, що загальне сприйняття останньої є вельми поміркованим (54 бали зі 100), коливаючись між оцінками досягнутих статусів як однакових із батьківськими до трохи вищих. Серед розглянутих чинників впливовими для суб'єктивної соціальної мобільності загалом для всіх опитаних виявилися насамперед реальна міжгенераційна соціальна мобільність, а також вік,

досвід керівництва підлеглими та тип поселення. Проте сприйняття власних досягнень на тлі батьківських статусів суттєво різняться для чоловіків і жінок.

На відміну від результатів попереднього міжнародного дослідження 1999 року, в Україні, за даними дослідження 2009 року, суб'єктивна соціальна мобільність виявилася значущим чинником лише щодо визначення індивідами свого

місця на драбині суспільної ієрархії, не впливаючи ні на класову самоідентифікацію, ні на оцінку заробітної плати як справедливої. Доступність емпіричних даних для всіх країн-учасниць проекту ISSP 2009 року уможливить достовірне, а не умовне порівняння України з іншими країнами не лише щодо суб'єктивної соціальної мобільності, а й усіх інших важливих аспектів соціальної нерівності у суспільстві.

1. Kelly S. M. C, Kelly C. G. E. Subjective social mobility: data from thirty nations / S. M. C. Kelly, C. G. E. Kelly // The International Social Survey Programme, 1984–2009: charting

the globe / [ed. by M. Haller, R. Jowell, T. W. Smith]. – London and New York : Routledge, 2009. – P. 106–124.

S. Oksamytna

SUBJECTIVE PERCEPTION OF SOCIAL MOBILITY: INTERNATIONAL RESEARCH EXPERIENCE AND TRENDS IN UKRAINE

The article analyses subjective social mobility's content, empirical measures, causes and consequences according to ISSP 1999 data. Subjective social mobility in Ukrainian society is analyzed on ISSP 2009 data. The actual intergenerational social mobility is an important influence on subjective mobility but other causes (age, authority, settlement type, educational level, etc.) also matter. Subjective social mobility can have independent effects on some inequality-related attitudes.

Keywords: subjective social mobility, intergenerational social mobility, gender differences.